

ВЕСНА ЦИДИЛКО

О КЊИЖЕВНОСТИ У СЕНЦИ ПОЛИТИКЕ ИЛИ МИЛОРАД ПАВИЋ НА НЕМАЧКОМ

Уводна напомена

Без намере да се романи Милорада Павића књижевно вреднују или пак да се оцењује политички став овога аутора током деведесетих година 20. века и касније или да се говори о Павићевој евентуалној улози у југословенској кризи, овај рад има за циљ да представи настанак, рецепцију и судбину немачких превода дела Милорада Павића. У том контексту посебна пажња биће обрађена на факторе који нису књижевне, већ политичко-социјалне природе и који су у Немачкој деведесетих година прошлог века у одлучујућој мери утицали на рецепцију не само дела Милорада Павића, већ свих аутора из бивше заједничке државе.

Три фазе рецепције Павићевог књижевног дела

Рецепција књижевног дела Милорада Павића на немачком говорном подручју одвија се у три фазе, обухватајући само један мањи део пишевог опуса, у првом реду његове романе.¹ Прва фаза почиње половином осамдесетих година и достиже своју кулминацију крајем осме деценије двадесетог века, друга се концентрише око почетка деведесетих, а трећа, најкраћа

---

¹ О жанровској условљености рецепције дела јужнословенских аутора на немачком говорном подручју видети мој чланак „Српска књижевност у немачким преводима: жанр као фактор рецепције” (у штампи), где указујем на то да је последњих неколико деценија роман жанр који се у Немачкој (што се тиче јужнословенских аутора) највише преводио и преводи.

обухвата годину 1995. и непосредан, веома кратак период пре ње.²

Поменути временски периоди везани су сваки за једну одређену Павићеву књигу: први од њих за *Хазарски речник*, објављен у немачком преводу 1988, други за *Предео сликан чајем*, изашао на немачком 1991, трећи за *Унућрацињу сџрану веџра*, немачком читаоцу доступну од 1995. године. Осим ових романа преведено је и објављено неколико прозних текстова³ и два краћа филолошка рада слависте Павића.⁴ Све Павићеве књиге написане после 1995, његове приповетке и његова поезија⁵ нису више у Немачкој или на немачком говорном подручју ни превођене ни објављиване.⁶

*„Хазарски речник” и друџа ѿоловина осамдесеџих:
српски ѿосџмодерни ауџор и одуџевљена немачка криџика*

У другој половини осамдесетих година прошлог века Милорад Павић својим романом *Хазарски речник* постаје међународно познат, постижући до тада невиђен успех код стране

² Das Chasarische Wörterbuch. Lexikonroman in 100 000 Wörtern. Aus dem Serbokroatischen von Bärbel Schulte, Hanser Verlag München 1998, као цепно издање објављено 1999 у едицији „dtv”; Landschaft in Tee gemalt. Aus dem Serbokroatischen von Bärbel Schulte, Hanser Verlag München 1991; Die inwendige Seite des Windes oder Der Roman von Hero und Leander. Aus dem Serbokroatischen von Bärbel Schulte, Hanser Verlag München 1995. О другим преводима види напомену број 3.

³ Ради се о поетском тексту из збирке *Месечев камен, Смрт џ Светџоџа Са-ве или невидљива сџрана месеца, Биографиџи Дунава из Изврнуџе рукавице, причџ Аксеоносџлос и Заџис на коњском џебџу* које је Бербел Шуџте јоџ почетком осамдесетих година превела на немачки, види: „Donaulgende.” Aus dem Serbischen von B. Schulte. — Regensburger Almanach, Regensburg, 1980, S. 103—105; „Axeanosilos. — Die Schrift auf der Pferddecke”. Aus dem Serbokroatischen von B. Schulte. — Serbian Literary Quaterly, Belgrade 1987, 3—4, pp. 41—58; „Die Schrift auf der Pferddecke”. Aus dem Serbischen von B. Schulte. — Mittelbayerische Zeitung, Regensburg, 16/17. 7. 1988; „Die unsichtbare Seite des Mondes”. Aus dem Serbokroatischen von B. Schulte. — Mondscheinmärchen. 12 Geschichten für Träumer und Nachtleser.”, Hanserverlag, München, 1989, S. 99—104; „Axeanosilos”. Deutsch von B. Schulte. — Milo Dor (Hrsg.), Das Schwarze Licht. Serbische Erzähler, Wien, Belgrad 1990.

⁴ Мисџи се на Павићев прилог у зборнику *Језици и књџжевностџи Јуџославије*, изашлом 1985. године у Висбадену: „Die serbische Literatur der Vorromantik”. Übersetzt von Vesna Cidilko. — R. Lauer (Hrsg.), Sprachen und Literaturen Jugoslaviens, Wiesbaden 1985, S. 130—148. Осим тога на немачком је штампан јоџ један Павићев научни текст: „Die serbische Vorromantik und Herder” — Vuk Karadžić im europäischen Kontext, Heidelberg 1990, S. 80—85.

⁵ Осим оних наведених у напомени број 3.

⁶ Са изузетком поновног штампања *Хазарскоџ речника* у цепном издању 1999. године.

читалачке публике и критике, сензибилизоване за такву врсту књижевности делима Умберта Ека и општим надоласком постмодернизма у књижевности у Немачкој и другде. Крај осамдесетих година представља осим тога у Немачкој и доба релативног пораста интересовања за писце из Југославије. Поред обавезног Андрића немачки читалац у књижарама и књижевним изложбама наилази на књиге Данила Киша, Мирослава Крлеже, Васка Попе — и на Милорада Павића и његов *Хазарски речник*. Роман, настао иначе делом и за време Павићевог дужег боравка у јужнонемачком граду Регенсбургу, где је новосадски слависта био гостујући професор, бива преведен и објављен четири године након појаве српског оригинала. Временски размак између појаве оригиналне верзије и превода смањиваће се код будућих публикација све више и више, тако да ће Бербел Шулте *Унутрашњу страну ветра* на немачки преводити из рукописа, још пре појаве романа на српском језику. То је свакако јасан индикатор интензивног рецепцијског тока, нагло прекинутог 1995. године.

Бербел Шулте је *Хазарски речник* превела на сопствену иницијативу и без успеха роман понудила код неколико издавача, да би се „Карл Ханзер” из Минхена коначно показао заинтересован и књигу уврстио у свој издавачки програм. Непосредно после изласка књиге крајем пролећа 1988. „Ханзер” је предузео низ више или мање уобичајених маркетиншких корака, организујући у свим већим и значајнијим градовима у Немачкој, Аустрији и Швајцарској промоције и књижевне вечери са својим новим аутором Милорадом Павићем — од Минхена, Пасауа и Регенсбурга, до Цириха, Беча, Берлина и Келна. Роман уз то бива праћен освртима у свим важнијим листовима и часописима. Критике су без изузетка повољне, чини се да се постмодерни текст⁷ српског писца не само појавио у правом тренутку, када постоји велико интересовање за Умберта Ека и *Име руже*,⁸ већ и да има несумњиве књижевне квалитете, представљајући освежење и новину. Роман се једногласно оце-

⁷ Немачка критика је сложна у оцени да се код *Хазарског речника* ради о делу које припада постмодерни. Једино Томас Ротшилд то доводи у сумњу, питајући се да ли Павићево књижевно стварање представља јужнословенску варијанту постмодернизма и долази до закључка да је роман касни пример модерне, види Thomas Rothschild, Lust am Labyrinth. Die Zeit, 5.5. 1989, Nr. 19, S. 69.

⁸ Да је интерес за *Име руже*, за средњи век и за монтаже-слагалице један од разлога популарности *Хазарског речника*, овај закључак врло брзо изводи и немачка критика, види Zdzislaw P. Gwozdz, Ökumenischer Traum. Die Presse, 30./31. 1. 1988. као и Jörg Drews, Die Parabel von verlorenen Tonkrug. Milorad Pavics Roman von den Chasaren schenkt dem Leser Trunkenheit ohne Wein. Süddeutsche Zeitung, Nr. 94, 23/24. 4. 1988.

њује као занимљиво штиво које уз то читаоцу пружа могућност идентификације, јер је (по једном од рецензената) то књига са универзалном поруком која гласи да се свакоме, како народу (било малом, било великом), тако и појединцу, може догодити да нестане са историјске мапе света; све и свако је угрожен, било могућом нуклеарном катастрофом човечанства или уништавањем животне средине и природних ресурса, било политичким корацима, па се тако свако може идентификовати са несталим Хазарима.⁹ Подвлачи се осим тога да је други важан тематски ракурс писца верска толеранција.¹⁰ Тема која се рецензентима крајем осамдесетих година наметала када је у питању аутор из Југославије је и тадашња политичка криза земље,¹¹ мада рецензије Павићевих романа у то доба по правилу политичку интерпретацију не практикују и не траже. Један од ретких политички акцентованих текстова излази у недељнику *Der Spiegel*. Књига се означава као уникат и куриозитет, као „роман-лабиринт у коме се ужива”, али је у тексту немачког рецензента реч и о идеолошком слоју, политичкој интенцији дела: „Павић је у глави имао Балкан” каже се експлицитно на једном месту.¹² У Павићевом случају ради се, читамо, о „балканском анархо-надреалисти”.¹³ Он је, тврди се, јасно повукао паралелу, Хазари и њихова судбина су слика судбине Срба, при чему је међутим могуће да се сви мали народи са Хазарима идентификују у овој „маштовито бујајућој, политички акцентованој бајци из 1000 и једне црне ноћи”.¹⁴ Јерг Древис изражава помисао да књига има и актуелне, специфично југословенске аспекте,¹⁵ које немачки читалац не познаје и не примећује. Ниједан од поменутих књижевних критичара не интерпретира митско и митски елеменат романа негативно, нити се изводе у том оквиру негативне конотације са Србима или византијском традицијом о којој је реч. Херман Валман у швајцарским новинама *Basler Zeitung* налази код Павића, како то експлицитно формулише, пацифистички став о завичајном, који се преноси на роман:

⁹ Werner Paul, Alle sind wir Chasaren. Süddeutsche Zeitung, 29. 6. 1988.

¹⁰ Види Zdzislaw P. Gwozdz, op. cit.

¹¹ Werner Paul, op. cit.

¹² „Pavić hatte Balkan im Auge”, види Fritz Rumler, Den Balkan im Auge. Der Spiegel, Nr. 26/1988, S. 66. У истом тону је и текст Мирјане Витман, види Mirjana Wittmann, Mahnung an die kleinen Völker. General-Anzeiger, 6. 5. 1988.

¹³ Тако Tadeusz Nowakowski у уваженом *Frankfurter Allgemeine Zeitung*: Das Attentat des Dichters”. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 29. 3. 1988.

¹⁴ Види Fritz Rumler, op. cit., S. 167.

¹⁵ „Осим тога претпостављам да познаваоцима југословенске ситуације ипак падају у очи горке паралеле између ривалитета о коме Павић говори и неким данашњим односима /догађањима/ датостима на Балкану”, види Jörg Drews, op. cit. (Овај и други преводи са немачког В. Ц.)

Милорад Павић себе изричито види као српског писца. Разлог за бављење Хазарима лежи у његовом сопственом, специфичном регионализму. Србија је за њега „само један мали народ између великих идеологија, религија и снага, који не дели ни ставове те идеологије, нити религије”. У овом пацифистичком учењу о завичајном налази се, егзегетски формулисано, „животни ослонац” овога романа.¹⁶

Као садржај и порука Павићеве књиге препознају се универзалистичке вредности, које нису везане за једну специфично српску или балканску проблематику, јер „испод фиктивног хазарског огртача прецизно је насликана садашњост — човек између религиозних система који су у међусобном рату, фурија исчезавања сопствене културе. Павићево оружје за одбрану од тога је: ингениозна машта.”¹⁷ Та машта је пиротехничке природе,¹⁸ а *Хазарски речник*, како то на корицама немачког издања стоји, авантуристички, љубавни, криминални и историјски роман у исто време, али и књига стихова, неконвенционални сановник, чудесна слагалица, збирка скривалица, питалица и загонетки, па тако неки од рецензената овај роман доживљавају као „и формално и садржајно збирку фантастичних, чудних ствари и догађаја”,¹⁹ што пак задовољава лудистичке пориве читаоца,²⁰ па тако лудизам његовог аутора штиво чини занимљивим.²¹ Уз то се наводи и ширина Павићевог

¹⁶ Види Hermann Wallmann, Die zusammengeblätterte Wahrheit. Lexikonroman in 100 000 Wörtern: „Das Chasarische Wörterbuch” des Serben Milorad Pavić. Basler Zeitung, Nr. 66, 18. 3. 1988.

¹⁷ Види Peter Praschl, Wenn Blicke alt machen. Stern, 23. 6. 1988, S. 23.

¹⁸ Тако Tadeusz Nowakowski, op. cit.

¹⁹ Karin Rahn, 100 000 Wörter. Nanu, ist das ein Lexikonroman? Südwest Presse, 14. 4. 1988.

²⁰ И не само њега, већ и понеког књижевног критичара. Херберт Розендорфер у швајцарском листу *Die Weltwoche* пише одушевљену рецензију у неконвенционалном тону и стилу такорећи самога Милорада Павића, поигравајући се са сопственим читаоцима и активно их увлачећи у феномен звани *Хазарски речник*. Како то сликовито описује Мирјана Витман „Аутор приказа Херберт Розендорфер и сам књижевник, машта о томе како ће његов чланак до те мере заголицати читаоца, да ће овај сместа, у папучама и без новца, пожурити у прву књижару горећи од жеље да што пре узме у руке *Хазарски речник*”. Забезекнутој продавачици, која тражи да јој се књига плати, он ће запушити уста примерком листа *Weltwoche*, од чега ће се она отровати. Розендорфер даље замишља како читаоца његовог приказа, који се ... претворио у читаоца *Хазарског речника*, због убиства продавачице осуђују на смрт /која/ му ... неће тешко пасти, јер питање је да ли /ће/ ... икада у животу имати прилику да нађе књигу која би била бар приближно фасцинантна”, види Мирјана Милошевић Витман, „Маштовит анархосиреалиста са Балкана”. Борба, 22. 6. 1988, као и Herbert Rosendorfer, ... und auch der Knabe van der Spaak mit den zwei Daumen an jeder Hand. Die Weltwoche, 14. 4. 1988.

²¹ Zdzislaw P. Gwozdz, op. cit.

језичког спектра који се креће од документаристичког, окренутог практичним потребама, израза и стила, до „надреалистичке аутономије”; подвлачи се осим тога борхесовска инспирација,²² а цео *Хазарски речник* се оцењује као кримић који повезује и премошћује столећа и културе, а никако није само пука постмодерна игарија.²³ Јер, тако Илма Ракуша у *Neue Zürcher Zeitung*, ово Павићево дело је језички и идејно пребогато, духовно тако комплексно да се атрибути као „маштовито”, „кабалистично”, „постмодерно” чине празни и непотпуни, па тиме и неодговарајући.²⁴ Ракуша се, као и неки други од рецензента који познају ауторов матерњи језик, веома похвално изражава о преводу.²⁵ Салсија Ландман, иначе стручњак за јеврејску историју и позната публицисткиња наглашава фасцинацију која настаје читањем *Хазарског речника* — чак и ако је читалац „суви рационалиста” тешко се може отети Павићевој приповедачкој чаролији.²⁶

*Екскурс: „Хазарски речник”, Милорад Павић
и немачка славистика*

Павићев роман, настао иначе, како је већ напоменуто, делом у Регенсбургу, где је аутора и његово дело упознао и његов будући преводилац и колегиница по струци Бербел Шулте, бива, како смо показали са интересовањем примљен и пропраћен не само у широј културној јавности безрезервно похвалним критикама, већ и позитивном рецепцијом у славистичким круговима. Примера за то има више. Рајнард Лауер, тадашњи шеф славистичке катедре са богатом традицијом немачко-јужнословенских веза у старом немачком универзитетском градићу Гетингену је на пример године 1989. у летњем семестру *Хазарски речник* обрађивао у свом семинару из јужнословенских књижевности за студенте завршних година. Овај немачки слависта, који ће само неколико година касније из корена изменити свој суд о Милораду Павићу и о постмодер-

---

²² На Borgesa упућују између осталог Tadeusz Nowakowski, op. cit. и Thomas Rothschild, op. cit.

²³ Види Hermann Wallmann, op. cit.

²⁴ Ilma Rakusa, Alchimistische Spiele. „Das Chasarische Wörterbuch” von Milorad Pavić. Neue Zürcher Zeitung, Juni 1988.

²⁵ „Бербел Шулте је преводила са жаром: интуитивно тамо где преовлађује поезија, зналачки, тамо где су изношене историјске и теолошке чињенице и подаци, којих није мало.” Ilma Rakusa, op. cit.

²⁶ Види Salcia Landmann, Milorad Pavić hütet das Geheimnis der Chasaren. Welt des Buches. Die welt, Nr. 77, 31. 3. 1988.

низму у књижевности како га Павић практикује,²⁷ чак је у пролеће 1989. размишљао о организовању симпозијума гетингеншких и београдских студената славистике, на коме би се преваходно разговарало о Павићевом роману-лексикону, о чему сведочи и Јован Делић, говорећи о настанку своје студије *Хазарска ѓризма*,²⁸ написане делом и на потицај гетингеншког слависте. Интерес за Павића и његово књижевно дело показао се и на славистици универзитета у Тибингену, где је Делић такође говорио о српском писцу.²⁹ Да то нису били усамљени феномени сведочи не само чињеница да је на пример Институт за славистику универзитета у Келну у јулу 1988. организовао, заједно са једном локалном књижевно-књижевном вечере Милорада Павића, на коме је новосадски професор читао из свог управо преведеног романа, а слависта Борис Гројс одржао реферат о Павићу насловљен са „Речник несвесног”,³⁰ већ и релативно велики број славистичких радова који се баве Павићевим књижевним делом и чији су аутори делом познати и признати немачки слависти.³¹ Осим тога 1994. године у Клагенфурту је одбрањена докторска теза која се бави истраживањем историјског и фиктивног у *Хазарском речнику*,³² поред магистарских радова попут на пример једнога предатога на Марбуршком универзитету 1992. године. Уз то је у немачкој славистици постојао и интерес за објављивање у сопственој стручној

²⁷ Види Reinhard Lauer, Angst essen Käse auf. Milorad Pavić weiß Neues über Hero und Leander. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 14. 8. 1995, S. 26.

²⁸ Види Јован Делић, *Хазарска ѓризма. Тумачење ѓрозе Милорада Павића*, Београд, Титоград, Горњи Милановац 1991, стр. 6.

²⁹ Јован Делић, *op. cit.*

³⁰ Види о томе Frank Olbert, Wahrer Schmöcker. Kölner Stadtanzeiger, 19. 7. 1988.

³¹ Навешћемо само неке: Dagmar Burkhart, Der Leser im Roman. Milorad Pavić: „Landschaft in Tee gemalt”. Die Zeit, Nr. 31, 26. 7. 1991, S. 45. од исте ауторке: Aspects of Intertextuality in Milorad Pavić’s Postmodernist Poetics. (Саопштење на Конгресу америчких слависта (AAASS convention in Philadelphia, Nov. 1994), округли сто: „The Poetics of Milorad Pavić’s Works”; Ars memoriae und ars combinatoria in der Postmoderne. Am Beispiel von M. Pavić. Die Welt der Slawen, München 1995, XL, 2, S. 341—351. Culture as memory: On the poetics of Milorad Pavić. The Review of Contemporary Fiction. Vol. XVIII, 1998, Nr. 2, S. 164—172. Andreas Leitner, Milorad Pavić’s „Dictionary of the Khazars” as an Epistemological Metaphor. — Новине Београдског читалишта, IX 1994, 15, стр. 6; од истог сугора: Kowekturales Erzählen. „Hazarski rečnik” von Milorad Pavić — die Kowektur über die gegenwärtige Episteme. — Individualni in generacijski ustvarjalni ritmi v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnost, 1994, SS. 405—408.

³² Edeltraude Ehrlich, Das Historische und das Fiktive im „Chazarischen Wörterbuch” von Milorad Pavić. Klagenfurt, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Universität Klagenfurt, IX 1994, 202 S.

периодици текстова о Павићу из пера југословенских односно српских колега, како то показује случај Саве Дамјанова чији је чланак „Постмодернизација фантастике код Павића” (иначе текст предавања одржаног у новембру 1990. на универзитету у Регенсбургу) изашао под мало промењеним насловом у немачком *Часопису за славистику*.³³ Рефлексија „струковне” славистичке заинтересованости и оцене су и рецензије о Павићу Илме Ракуше, о којима ће у овом тексту још бити речи.

„Предео сликан чајем” и њочешак деведесетих:
њосћмодерна, још увек

За разлику од *Хазарског речника*, појава немачког превода књиге *Предео сликан чајем*³⁴ пропраћена је далеко мањим бројем рецензија и осврта. Разлог томе треба тражити у постепеном опадању интереса за постмодернистичко експериментисање са једне, али и у (ма како то парадоксално звучало) мањем степену неособичавања и поигравања Павића са читаоцем, који сада пред собом има „само” роман у облику укрштених речи, са друге стране. У суштини се о *Пределу сликаном чајем* ништа ново није имало ни могло рећи, јер сам Павићев манир, стил, књижевна техника остали су истоветни. При том је то већ било виђено и није било више у толикој мери сензационално. Осим тога, фигура Јосипа Броза очигледно немачким књижевним критичарима и читаоцима није била ни особито занимљива, нити провокативна, исто тако као што у немачкој јавности ни тада ни касније није постојала јасна слика о свој тежини идеолошке затрованости комунистичког система, који (што представља немачку особеност, произашлу из оптерећења нацистичком прошлошћу) никада није тако критички доживљаван као период нацизма. При том се ипак не може рећи да се политичко-идеолошки аспект романа *Предео сликан чајем* у немачкој рецепцији потпуно искључује. Напротив, у једном од првих осврта на Павићеву књигу у књижевном додатку утицајног дневника *Frankfurter Allgemeine Zeitung* Харалд Хартунг³⁵ не само да истиче ауторову уметност фабулирања, већ указује

³³ Sava Damjanov, Die zeitgenössische (postmoderne) serbische Prosa und Phantastik. Zeitschrift für Slawistik, 1993, 38, S. 475—482.

³⁴ Вероватно на иницијативу немачког издавача који је, може се претпоставити, тежио да што боље искористи своја маркетиншка и економска улагања, још пре изласка из штампе српског оригинала Бербел Шулте увелико је радила на његовом немачком преводу.

³⁵ Harald Hartung, Lied gegen den Durst. Ein Roman des Jugoslawen Milorad Pavić. Frankfurter Allgemeine Zeitung, Literaturbeilage, 25. 3. 1991.

и на то да се фантастично и бајколико-митско претапају у апострофирање актуелног временског и политичког тренутка. То се позитивно вреднује и ни у ком случају не означава као негативно. Прелазак ових фантастично-митских захвата у наративни дуктус аутора види се чак као нешто књижевно веома успело и вредно пажње. Овакав став неће се за годину-две моћи наћи скоро код ниједног немачког рецензента. Неће бити могуће тако као Хартунг говорити о митском у вези с једним српским аутором, јер ће се без разлике свако коришћење мита и митског тумачити као средство у служби националистичког става и идеје.³⁶ Хартунг се критички изражава једино по питању кохерентности фабуле и начина структурисања романа, које му се чини мање успелим.

О Павићевој уметности фабулирања говори и Илма Ракуша у свом обимном чланку, објављеном у *Neue Zürcher Zeitung*.³⁷ По Ракуши она се очитује пре свега у неговању детаља, смислу за виц и обиљу идеја, а из свега тога, по мишљењу ауторке, резултира једно „магично очуђење”.³⁸ Иначе се и у овом тексту стереотипно понављају оцене као „барокно раскошни израз”, „роман трагања за идентитетом, између истока и запада” и слично. Ауторка упућује и на то да се ради о „роману-кључу”, тако читљивом пре свега за југословенског³⁹ читаоца. Чињеница да је славистички образована и упозната са развојем политичких и културно-политичких догађаја у Павићевој домовини објашњава то да Ракуша свој текст завршава апострофирањем хрватско-српског „језичког питања” које се деведесетих година отворено заострило у Србији, Хрватској и касније Босни. Разматрање ове проблематике је међутим немачком читаоцу, без могућности повезивања са одговарајућим контекстом и без детаљнијих објашњења тада морало остати неразумљиво.

Немачка јавност је делом била свесна непознавања овог и многих других детаља, везаних за земљу која је управо хрлила у ратне сукобе својих народа. О постојању воље да се увид употпуни сведочи корак, предузет од стране већ више пута поменутог угледног недељника *Die Zeit*. Лист крајем јула 1991.

³⁶ Оваквих злоупотреба је у српској (и не само српској) књижевности деведесетих наравно било, као што је познато.

³⁷ Ilma Rakusa, Kreuzworträtsellektüre. Milorad Pavićs Roman „Landschaft in Tee gemalt”. *Neue Zürcher Zeitung*, 14. 8. 1991.

³⁸ Све то ће само неколико година касније други (Рајнхард Лауер на пример) критиковати као неумеће, неспособност или чак поспрдно исмевати.

³⁹ Може се прецизирати „само за југословенског реципијента”, видети у тексту овог рада напомену о недостатку сензибилитета немачке јавности између осталог и за праву природу фигуре Јосипа Броза.

објављује не само рецензију *Предела сликано̄ чајем* слависте Дагмар Буркхарт, већ и један текст самога Милорада Павића, насловљен са „Србија, Византија и Европа“⁴⁰ и пропраћен следећим коментаром уредништва:

„О рату и миру у Југославији пуно читамо, али мало са-знајемо. Које је уопште на западу тачно познато која национална мањина или народност где и из ког разлога и каква права тражи? Словенци и Хрвати се боје Срба. Али зашто се управо ова највећа етничка група — која је наводно пала у крвавији национални занос него сви други — осећа угроженом, објашњава писац Милорад Павић ... *Die Zeit* је Павића замолио да изнесе своје виђење југословенске кризе.“⁴¹

Следи текст, објављен на француском годину дана раније.⁴² Павићево излагање је „колаж“ састављен највећим делом из одељка под насловом „Верски ратови“, преузетог из књиге његових разговора са Аном Шомло⁴³ и вероватно специјално за поменути француски часопис написаних пасажа. Ту Павић износи тезу о све већој исламизацији Европе, уз истовремено свесно потискивање јеврејске традиције и културног и верског наслеђа источног хришћанства. Павић подсећа на културно-историјске вредности византијске традиције, али и на идеолошке притиске из доба комунизма.⁴⁴ Тадашње сукобе Срба и њихових суседа тумачи са становишта верских анимозитета, а политичко решење југословенског проблема види у одговарајућој улози и утицају Србије. Павић у свом тексту отворено наступа са позиција национално одређене опције, како то јасно показују делови текста, додати одломцима из књиге Ане Шомло, у којима је реч о геноциду над Србима, србофобији Европе и њеној погрешној политици, као и о улози и месту Србије у Европи.⁴⁵ Он отворено заузима јасну политичку позицију у

⁴⁰ Milorad Pavić, Serbien, Byzanz und Europa. *Die Zeit*, Nr. 31, 26. 7. 1991, S. 45.

⁴¹ *Die Zeit*, Nr. 31, 26. 7. 1991, s. 45.

⁴² У броју 60 париског часописа *Le Débat* за годину 1990; немачки превод је настао на основу овог француског превода.

⁴³ Ана Шомло, *Хазари или обнова византијског романа. Разговори са Милорадом Павићем*, Београд 1990, стр. 106—108.

⁴⁴ Симптоматично је при том да у тексту објављеном у француском, а потом у немачком часопису Павић у овом контексту изоставља свој у контексту његовог сопственог виђења идеолошког притиска од стране комуниста и комунизма чудан став из „Хазара или обнове византијског романа“ о Милошевићу и Горбачову, који одједном постају спасиоци византијске традиције: „Ништа се у европској политици неће схватити ако се не схвати да захуктали геноцид над припадницима цивилизације источног хришћанства, данас покушавају да зауставе Михаил Горбачов у СССР-у и Слободан Милошевић у Југославији.“, види Ана Шомло, *op. cit.*, стр. 107.

⁴⁵ Видети посебно пет последњих пасуса Павићевог текста у *Die Zeit*.

смислу ставова које ће заступати током деведесетих година, а чињеница је да је 1991. било у Немачкој могуће такве ставове јавно изнети и заступати. Вероватно међутим није допирало до шире немачке јавности да Павићево залагање за византијску традицију и културне вредности и његова ватрена одбрана истих представљају неминовно реаговање на пејоративно жигосање Византије и византијског од стране српских суседа у Хрватској, тачније хрватске владајуће политичке и културне гарнитуре. Истовремено када се изван Србије изрази „византизам” и „Византија” користе као погрдни атрибути српске традиције и културе, Милорад Павић је са једне стране као „последњи Византинац”⁴⁶ морао да реагује онако како је реаговао. Са друге стране је такво негативно виђење византијског наслеђа и његово везивање за Србе нешто шириј немачкој јавности 90-их година потпуно непознато.⁴⁷

Одмах испод Павићевог текста, на истој страници *Die Zeit* објављује веома похвалну рецензију *Предела сликаноџ чајем*, чији је аутор професорка славистике Дагмар Буркхарт. Она је, изузимајући нека стилистички мање успела места, задовољна немачким преводом, упућујући једино на неке пропусте издавача.⁴⁸ Дагмар Буркхарт, која је иначе наставила да пише и објављује о Павићу и после 1995,⁴⁹ цитира, што је веома занимљиво, место из Павићевог романа где се говори о несрећној судбини оних, чији су очеви добили рат,⁵⁰ без интерпретација у смислу касније често навођене крилатице о Србима који добијају ратове, да би у миру били губитници, то јест без повезивања романа са националистичком проблематиком. За тако нешто је очигледно било прерано, ни рат у бившој југословенској држави није се још био тако захуктао. Милорад Павић је у том тренутку у немачкој културној јавности, а посебно у немачким славистичким круговима још увек био пре свега високо цењени постмодерни аутор. То је налазило свој одраз и у рецепцијском току.

---

⁴⁶ Види Павићев текст у *Die Zeit*, где наводи да су га тако окарактерисали у Шпанији, користећи при том израз „Византинац” наравно у позитивном смислу.

⁴⁷ Изузетак представљају ретки упућени стручњаци (историчари, правници, слависти) махом из универзитетских кругова, који такво мишљење већином заступају инспирисани држањем одговарајућих кругова у Хрватској, које некритички преузимају.

⁴⁸ Ради се о непрецизним тј. непотпуним библиографским подацима у немачком издању.

⁴⁹ Види напомену број 31.

⁵⁰ У контексту Павићевих интервјуа и изјава честа реплика.

„Унутрашња сџрана вејтра” и средина деведесетих:
Павић као промотер српског национализма и лош писац

У једном од разговора са Аном Шомло Милорад Павић каже да не намерава да чека да се његов најновији роман *Унутрашња сџрана вејтра* појави у Југославији и да ће дати да се преведе из рукописа јер у иностранству има заинтересованих издавача.⁵¹ Један од њих био је „Карл Ханзер”, који је роман у немачком преводу објавио већ почетком 1995. године. Одмах по изласку књиге из штампе уследиле су реакције, али то су била како за издавача, тако и за самог аутора реаговања неочекиване природе. У њима се негативно оцењивао не само Павићев роман и сам Павић као писац, већ се и „Ханзеру” пребацивало да својом издавачком политиком подржава српски национализам и постаје његов промотер. Средином деведесетих година прошлога века о Павићу и његовим књижевним остварењима при том више не говоре искључиво књижевни критичари, већ све чешће и људи који са вредновањем књижевних дела немају директне везе.⁵² То међутим у односу на претходни временски период немачке рецепције овога писца није једина, нити пак одлучујућа промена која се показује одмах после изласка „Ханзеровог” издања *Унутрашње сџране вејтра*. Ново је да критика одједном постаје свесна да се код Павића, како тврди Корнелија Штаудахер, „између редова скривају идеолошке и политичке поруке”.⁵³ Чланак ове берлинске новинарке и књижевне критичарке почиње двосмисленом констатацијом да су „полуистине одувек биле ствар у коју се београдски писац и професор књижевности Милорад Павић разуме”,⁵⁴ да би се Павићев најновији роман критиковао као инструментализована књижевност у служби великосрпске идеје и српских политичких претензија. Сличног тона је и једна од првих реакција на *Унутрашњу сџрану вејтра* из пера Сибиле Крамер, објављена у реномираном листу *Frankfurter Rundschau*.⁵⁵ Крамер одмах на почетку констатује да роман служи националистичкој пропаганди. На страну што се аутор означава као „Србохрват”,⁵⁶ ова немачка критичарка, која се иначе бави ис-

⁵¹ Ана Шомло, *op. cit.*, стр. 163.

⁵² О томе детаљније у даљем тексту.

⁵³ Види Cornelia Staudacher, Die Peitsche knallt. Der Tagesspiegel, 16/17. 4. 1995, Nr. 15241.

⁵⁴ Cornelia Staudacher, *op. cit.*

⁵⁵ Sibylle Cramer, Das Heilige Christliche Reich serbischer Nation. Frankfurter Rundschau, 21. 3. 1995.

⁵⁶ Ауторка вероватно полази од њој познате ознаке језика којим Павић пише. У уобичајене некоректности спада и то да се име главне јунакиње наво-

кључиво немачком књижевношћу, повлачи, што у управо наведенем контексту њених професионалних преокупација не чуди, паралеле са тамним странама немачке историје. При том међутим осим директног указивања на Павићево коришћење митског, које се недвосмислено ставља у негативни контекст, сама конкретна критика је непрецизна и конфузна, остајући на нивоу огољеног „слагворта” („парабола”, „идеолошки слој”, „алегоријско тело нације”, „хумана температура”), тако да се понегде тешко може разумети шта је ауторка својим алузијама конкретно желела да каже.⁵⁷ Ово пре свега важи за крај чланка.⁵⁸

Круна свега је међутим нешто што се осим као памфлет тешко може другачије окарактерисати.⁵⁹ Ради се о тексту насловљеном са „Бесрамност”, са поднасловом „Зашто издавачка кућа 'Ханзер' објављује једну српску националну глупост? Роман београдског професора књижевности Милорада Павића је фалсификовање историје у служби великосрпског мита”, који је почетком априла објавио недељник *Die Zeit*.⁶⁰ Аутор је социолог Дуња Мелчић, и иначе почетком деведесетих година веома агресивна у својим јавним наступима у немачким медијима кад је реч о хрватско-српском сукобу. Са књижевношћу и њеном интерпретацијом текст Мелчићеве (и поред њеног делом и филолошког образовања⁶¹) нема превише везе, или пак, што је вероватније, таква врста критичког разматрања овде није ни циљ. Дуња Мелчић све критикује и све доводи у сумњу, чак и оно шта у датом контексту не игра велику улогу, сумњајући и у то, што је сама у поднаслову свог текста навела. Тако њена „рецензија” почиње „информацијом” да је исконструисано и само тврђење да је Павић универзитетски професор, филолог по струци и стручњак за српску барокну књижевност,

---

ди као „Хероније Букур”, али се и у оваквим детаљима манифестује степен познавања материје о којој се самосвесно суди.

⁵⁷ Једина јасна алузија на блискост српског тј. Павићевог и нацистичког става дата је у наслову „Свето хришћанско царство српске нације” versus „Свето хришћанско царство немачке нације”.

⁵⁸ Ради илустрације стила и јасноће наводимо овај део: „Херојада је не само као смислена конструкција гомила развалина, а фигура љубавника најбољи/добар пример алегоријског черечења органског живота, које живот допушта једино као мртав живот, све то је једно патриотско ратно славље са западно адресираном поруком”, види Sibylle Cramer, *op. cit.*

⁵⁹ Видети о томе и осврт Mirjane Wittmann на рецепцију српске књижевности у деведесетим годинама прошлог века под насловом „Der Balkankrieg und die Rezeption der serbischen Literatur” објављен почетком јануара 2005. у *Frankfurter Rundschau*.

⁶⁰ Dunja Melcic, Eine Unverschämtheit. *Die Zeit*, 7. 4. 1995.

⁶¹ Поред филозофије, студирала је у Загребу и англистику, а потом у Франкфурту на Мајни и класичну филологију.

јер га ауторка („и то с правом!”⁶²) није могла пронаћи „у одговарајућим лексиконима”, како у *Die Zeit* читамо. Мелчићевој је сумњив и Атанасије Стојковић и тврдња да се он бавио физиком и да је имао било какве везе са немачким научником Гаусом.⁶³

Навођење свих бесмислених детаља и тенденциозног причавања романа, уз одговарајућу интерпретацију која би требала да поткрепи тезу да је Милорад Павић лош и националистички настројен писац, не исплати се. Намеће се међутим питање, како је било могуће да озбиљан недељник као *Die Zeit* штампа један текст тог нивоа, поготово имајући у виду држање редакције овог листа непосредно по избијању југословенске кризе. Одговор је једноставан: то је одраз климе која је тих година владала у немачкој јавности и медијима. Од самог почетка учесници сукоба били су јасно подељени на „добре” и „лоше момке”, а Павић је припадао табору оних лоших. Тако су без провере преузимана мишљења, објављивани и некритички, хушкачки ставови и „квазианализе”, „књижевни прикази” који то нису и не желе да буду. Показало се одсуство свести о потреби да се приватно и политичко одвоје од књижевног и стваралачког рада, при чему се мора рећи да Немци и немачки интелектуалци нису у стању да то учине ни у случају својих сопствених земљака.⁶⁴

Текст Дуње Мелчић није немачку јавност упутио у чињенице, али је био увод у дегутантан крај упознавања немачке публике са једним од токова српске књижевности. Следи поплава негативних мишљења и чланака о Павићу и његовом роману, често из пера оних који су се до тада одушевљавали ауторовим књигама. У такве спада на пример Херман Валман. Овај у вестфалском градићу Рајне рођен гимназијски професор, који је као лиричар носилац више награда за поезију, публициста и слободни сарадник часописа *Schreibheft* и познатих дневних и недељних листова,⁶⁵ уопште се, типично за ову гру-

⁶² Дуња Мелчић, *op. cit.*

⁶³ Податке о Стојковићевом боравку у Гетингену, где је Гаус био професор на универзитету и Стојковић студирао физику и математику, Дуња Мелчић вероватно исто тако није успела да пронађе „у одговарајућим лексиконима”.

⁶⁴ Овде се мисли на пример на Мартина Хајдегера, чија се филозофска мисао види искључиво у вези са периодом када је Хајдегер годину дана био ректор универзитета у Фрајбургу за време нацистичке владавине. У контексту теме о којој говоримо (памфлет Дуње Мелчић против Павића) симптоматично је, међутим, како Мелчићева поступа у вези с Павићем, мешајући приватно и политичко са књижевним, а у оквиру својих филозофских расправа управо критикује такав однос према Хајдегеровом делу.

⁶⁵ „Süddeutsche Zeitung”, „Neue Zürcher Zeitung”, „Baseler Zeitung”.

пу рецензената, не сећа својих ранијих, позитивних критика, не говори о евентуалним сопственим заблудама у вези с овим писцем. Валман, који је код српског аутора налазио „пацифистичко учење о завичајном”,⁶⁶ а византијску позадину Павићевих романа никако није видео као нешто негативно, сада говори о Павићу-византологу у контексту заосталости, немодерности, неурбаног, не-мултикултуралности, који, по Валману, волунтаристички инструментализује антички мотив Хере и Леандра у служби српске националистичке идеологије⁶⁷ и који је уопште (Павић) „случај” вредан студирања као византолог који је „у заветрини југословенског модела комунизма култивисао једну бескорисну науку⁶⁸”.⁶⁹ Валман не наводи своју сопствену рецензију *Хазарског речника*, али зато не заборавља Павићев чланак у *Die Zeit* и означава га отворено шовинистичким — али не стога јер Павић пропагира српски национализам, већ зато што Павић говори о продору ислама и исламизацији Европе,⁷⁰ а Валман, који тиме и сам плива у „мејнстриму” свога друштва и свога времена, стриктно одбија и саму помисао о негативној карактеризацији ислама, према коме је у немачкој јавности деведесетих (а делом и данас) сваки критички став недопустив. Слично Валману пише и већина других новинара и критичара.⁷¹

⁶⁶ Види напомену број 16 то јест Hermann Wallmann, op. cit. у „Baseler Zeitung” од 18. 3. 1988.

⁶⁷ Hermann Wallmann, Landschaften in Blut gemalt. Süddeutsche Zeitung, 8. 4. 1995.

⁶⁸ У немачком оригиналу „Orchideenfach” — израз за предмет или студијску групу, област којом се баве малобројни и тако рећи беспослени, без неке веће потребе ни смисла.

⁶⁹ Hermann Wallmann, op. cit.

⁷⁰ Да ли је то већ почетком деведесетих или чак много раније, како Павић тврди, био случај, дискутабилно је, ту се са Павићевим ставом у поменутом чланку не можемо сложити. Последњих година ситуација у Европи се међутим из основа променила.

⁷¹ Њихови текстови неће бити коментарисани, већ се само наводе у хронолошком редоследу: Anton Thuswaldner, Ein literarisches Paar hinterlässt seine Spuren. Salzburger Nachrichten, 1. 4. 1995; I(ngeborg) Sperl, Paradoxe Orakel falscher Propheten. Der Standard, 7. 4. 1995; Roland Zirkler, Wer weiss schon, wohin er strebt. Rhein-Necker-Zeitung, 6/7. 5. 1995; Vladimir Ulrich, Fabulierkunst mit Ranken. Mittelbayerische Zeitung, Regensburg, 10. 5. 1995; Ulrich Baron, Wellen der Geschichte. Rheinischer Merkur, 12. 5. 1995; Walo von Fellenberg, Hero & Leander: Antike Geschichte neu gedeutet. Blick Schweiz, 20. 5. 1995; Zsuzsana Gahse, Stürmischer Windroman in zwei Teilen. Luzerner Neueste Nachrichten, 31. 5. 1995; Anonym: Milorad Pavic: „Die inwendige Seite des Windes”. Heft, Paderborn, Juni 1995; Suzanna Gahse, Leser dürfen rätseln. Die Welt, 1. 7. 1995; Bernd Herbon, Wasserwand aus Papier. Darmstädter Echo, Nr. 151, 3. 7. 1995; Erika Ackermann, Von der „Chance”, tödend ein Mensch zu werden. Berner Zeitung, 22. 8. 1995; Erika Ackermann, Hero und Leander, kein Liebespaar. Tages-Anzeiger, Zürich, 2. 10.

Часни изузетак и једину филолошки фундирану анализу *Унутрашње стиране ветра* на немачком језику средином деведесетих година налазимо код Илме Ракуше.⁷² Овој критичарки служи на част не само да је написала рецензију, а не на пример памфлет или поругу роману, већ и да је указала на злоупотребу књижевне критике, њену инструментализацију и идеологизацију, на дволичност/неискреност става неких својих колега-критичара:

Као и у својим ранијим књигама Павић се и овде показује као зналац — и пропагатор? — византијске културе; Атос и Русија маркирају крајње тачке једног света, чије средиште се смешта у Србију. Али величање Србије или чак „великосрпски национализам”, како то неке немачке критике тврде, никако се, без злонамерног тумачења, из овог 1991. објављеног текста не може ишчитати. И уопште, зашто би се аутор бактао књижевном критиком, када се код ове теме ствар може урадити много једноставније?⁷³

Илма Ракуша је осим тога имала храбрости да упути на то да приватну особу Милорада Павића треба одвојити од аутора Милорада Павића и да се о ове две стране нечије личности могу имати опречна мишљења:

Павић је свакако — међутим то је друга ствар, која је за дубоко жаљење — у изјавама у јавности јасно износио своје ставове као великосрпски монархиста и националиста. Чиме је проузрокована његова заслепљеност, није сасвим јасно. Све то се тешко може ускладити са његовим до сада насталим књижевним делима. Као рецензент, човек је тако доспео у тежак положај да по питању уметничког узме у заштиту аутора који је као „*homo politicus*” изгубио сваки кредибилитет. Како ће се Павић односити према тој својој подељености и да ли ће се она негативно одразити на његово дело, може да покаже једино будућност. У овом тренутку остаје само да се констатује постојање једне трагичне супротности која читаоца неминовно доводи у недоумицу.”⁷⁴

1995. Поред тога радио-приказ на аустријском радију: Günther Kaindlstorfer, „Die inwendige Seite des Windes”, ORF, 16. 7. 1995.

⁷² Ilma Rakusa, Die Wanderungen der Tode. Neue Zürcher Zeitung, Nr. 135, 14. 6. 1995, S. 35. Потпуна супротност ставу и тексту Илме Ракуше је држање Рајнхарда Лауера, у чијем чланку о овом Павићевом роману тешко да се може препознати филолошки рецензент, види Reinhard Lauer, Angst essen Käse auf. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 14. 8. 1995, S. 26. Ако упоредимо Лауерово мишљење дато о *Хазарском речнику* и научне планове које је гетингеншки професор имао у вези с Павићевим књижевним делом, не може се из угла чисто књижевних фактора објаснити став и реакција из августа 1995.

⁷³ Ilma Rakusa, op. cit.

⁷⁴ Ilma Rakusa, op. cit.

Тиме Илма Ракуша завршава свој приказ. После *Унутрашње стиране ветра* издавачка кућа „Карл Ханзер” није изнела на књижевно тржиште ниједно дело Милорада Павића.⁷⁵

Уместо закључка

Рецепција српске књижевности на немачком говорном подручју примарно зависи од нелитерарних и неестетских фактора, при чему је економски аспект књижевног тржишта у појединим случајевима чак један од мање важних.⁷⁶ Да су један од најбитнијих покретача рецепцијског интересовања за књижевност и културу једног језика или народа крупни политички и историјски догађаји, показало се још једном током деведесетих година прошлога века.⁷⁷ Случај Милорада Павића међутим и његове немачке рецепције издваја се из тог контекста, као прво јер је интерес за Павићево стваралаштво у Немачкој побуђен књижевно релевантним факторима (интерес за постмодерну, аналогија *Имену руже* и Борхесу у ауторовом књижевном стваралаштву, коначно књижевни квалитети самога дела), док је неочекивани прекид рецепције проузрокован искључиво политички мотивисаним чиниоцима. Они су условљени политичком климом немачког друштва, али и конформизмом не само књижевних критичара, већ и интелектуалаца уопште, при чему то никако није искључиво немачки феномен. Да се у негативним критикама из 1995. године често уопште није радило о сопственом мишљењу и опажању, ни о заинтересованости за књижевно-филолошко вредновање, већ о преузимању политички и социјално пожељног става, сведочи чињеница да неки рецензенти нису презали од тога да почну да заступају потпуно опречна мишљења у поређењу са оним шта су писали и говорили само кратко време пре тога. Исто тако се само у оваквој друштвеној и политичкој клими могло десити да се о евентуално националистички настројеним ауторима из Хрват-

⁷⁵ Осим већ поменутог цепног издања *Хазарског речника* четири године касније, а Бербел Шулте од средине деведесетих преводи романе и есеје Драгана Великића.

⁷⁶ Види о томе мој чланак (у штампи) „Српска књижевност у немачким преводима и жанр као фактор рецепције”.

⁷⁷ Више о томе као и о рецепцији самој у мојим текстовима, поред оног већ поменутог у напомени број 75: *Serbische, kroatische und bosnische Autoren in deutschen Übersetzungen des letzten Jahrzehnts*. Berliner Osteuropa-Info, 13/1999, Str. 32—35; Рецепција превода дела Александра Тишме (у штампи); О рецепцији песништва Стевана Тонтића (такође у штампи, текст на немачком и српском), осим тога види и већ цитирани новински чланак Mirjane Wittmann „De Balkankrieg und die Rezeption serbischer Literatur” у „Frankfurter Rundschau”.

ске или Босне (којих је наравно такође било, као и у Србији) уопште не дискутује, нема ни помисли на тако нешто у јавном дискурсу. Тако се у свему, па и у случају немачке рецепције књижевног дела Милорада Павића, одсликава пре свега једнострано држање немачке јавности која осим српских није познавала националистичке писце и интелектуалце из других бивших југословенских република. Упрошћена шема о добрим и лошим момцима функционисала је беспрекорно, дајући Милошевићу и његовим присталицама основу за тврдње о томе да „Србе сви у свету мрзе”, али и показујући колико је у рецепцији једног писца кратак пут од еуфоричног хвалоспева до категоријског одбацивања.